

Stanisław Majewski

"Ludzie nauki i nauczyciele podczas II wojny światowej : księga strat osobowych", Marian Walczak, Warszawa 1995 : [recenzja]

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 11, 245-248

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marian Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995, ss. 822

Badania nad losami narodu polskiego w okresie II wojny światowej trwają już od dawna. Powstało kilkaset różnorodnych prac naukowych, obrazujących politykę władz okupacyjnych, walkę zbrojną Polaków z najeźdźcami, struktury i funkcjonowanie podziemnego państwa, opór i walkę cywilną, w tym również organizację i zasięg tajnego nauczania – zjawiska nie występującego na szeroką skalę w innych okupowanych krajach.

Mimo dużego zaawansowania prac badawczych nad najnowszymi dziejami Polski, nadal pozostaje wiele problemów i zagadnień naświetlonych w sposób niepełny i fragmentaryczny. Przyczyną takiego stanu rzeczy były liczne uzależnienia kierunków badań naukowych – zwłaszcza w naukach humanistycznych i społecznych – od ideologii i polityki w okresie realnego socjalizmu. Dopiero przełom polityczny w Polsce, zapoczątkowany w 1989 r., spowodował uwolnienie nauki od trapiących ją przez pół wieku ograniczeń narzucanych przez „jedynie słuszną” doktrynę materializmu dialektycznego i historycznego. Ponadto zlikwidowanie cenzury umożliwiło podjęcie badań historycznych w kierunkach dotychczas pomijanych lub deprecjonowanych.

Temat zrealizowanej przez Mariana Walczaka pracy należy właśnie do tej problematyki, która przynajmniej częściowo pomijana była przez długie lata milczeniem. O ile bowiem znane były, stosunkowo dawno, straty materialne i osobowe narodu polskiego spowodowane eksterminacyjną i ludobójczą polityką okupanta hitlerowskiego, o tyle przez długie lata mgłą tajemnicy przysłonięto martyrologię tej części narodu polskiego, która w wyniku najazdu Związku Radzieckiego na Polskę (17 września 1939) znalazła się pod okupacją sowiecką. W imię tzw. wyższych racji politycznych nie ujawniano znanych faktów, morderstw popełnionych przez władze stalinowskie na polskich oficerach, ludziach nauki, nauczycielach. Co najwyżej niewielkie kręgi społeczeństwa polskiego, mające dostęp do wydawnictw „drugiego obiegu”, mogły się zaznajomić z kulisami podobnie zbrodniczej jak hitlerowska polityki stalinowskich władz sowieckich.

Przypomnienie tych faktów wydaje się właściwe, a nawet konieczne przy okazji recenzowania pracy Mariana Walczaka. Autor, znany i ceniony badacz dziejów szkolnictwa i oświaty polskiej okresu II wojny światowej, pracował nad losami nauczycielstwa polskiego już od wielu lat. Problematyka ta przewijała się w jego wcześniejszych pracach, poświęconych wielkopolskiej konspiracji oświatowej (1939–1945), szkolnictwu wyższemu i nauce polskiej tego okresu, szkolnictwu zawodowemu oraz działalności

oświatowej i martyrologii nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską.

Przed paroma laty Marian Walczak podjął intensywne badania naukowe nad losami ludzi nauki i nauczycielstwa na terenach II Rzeczypospolitej zajętych we wrześniu 1939 r. przez Armię Radziecką, a następnie włączonych do ZSRR. Recenzowana praca jest w dużym stopniu uwieńczeniem tych badań. To monumentalne dzieło, zawierające oprócz wstępnych uwag autora oraz wprowadzenia, pokazującego statystyczny obraz szkolnictwa polskiego w II Rzeczypospolitej według stanu z roku szkolnego 1937/1938, składa się z czterech podstawowych części.

Pierwsza część książki, zatytułowana „Losy polskiej nauki i oświaty w latach okupacji 1939–1945. Zarys” (s. 19–56), jest syntetyczną analizą sytuacji, w jakiej znalazło się szkolnictwo wszystkich szczebli pod okupacją niemiecką i sowiecką. Autor wykorzystał w tej części pracy zarówno dotychczasowe ogólnopolskie i regionalne opracowania J. Krasuskiego, E. Kryńskiej, E. Króla, J. Kazimierskiej, F. Januszka, T. Manteuffla, S. Mauersberga i innych, jak i oparł się na źródłach oryginalnych, głównie niemieckich. Dzięki temu ta część pracy ma charakter nowatorski i zasługuje na to, by znaleźć się w podręcznikach do najnowszej historii wychowania, zawiera bowiem treści dotychczas pomijane lub deprecjonowane ze względów politycznych.

Równie oryginalny charakter ma druga część opracowania, poświęcona omówieniu „Polityki przemocy (machtpolitik) okupantów wobec ludności polskiej i jej realizacji” (s. 57–78). Marian Walczak pokazał bowiem stalinizm i hitleryzm jako autokratyczne formy systemu komunistycznego i narodowo-socjalistycznego obok siebie, prezentując środki przemocy, którymi się posługiwały, takie jak: terror, szeroka inwigilacja, usuwanie z życia społeczno-zawodowego i politycznego ludzi niewygodnych, budowanie rzeczywistości opartej na zasadzie bezwzględnej podporządkowania, uległości i posłuszeństwa.

Na tle tych dwóch części niezwykle sugestywnej i dramatycznej wymowy nabiera najobszerniejsza część książki, trzecia, „Księga strat osobowych” (s. 79–795). Mogła ona powstać dzięki zbiorowemu wysiłkowi wielu osób, głównie nauczycieli – członków komisji historycznych różnych instancji Związku Nauczycielstwa Polskiego, którzy przez kilkanaście lat gromadzili dokumenty i materiały na temat eksterminacji nauczycieli polskich pod okupacją niemiecką.

Lista strat osobowych byłaby jednak niepełna, gdyby nie osobiste wysiłki Mariana Walczaka i grona jego najbliższych współpracowników naukowych z Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, skoncentrowane wokół systematycznego gromadzenia materiałów na temat eksterminacyjnej

polityki władz sowieckich i rozmiarów strat osobowych, jakie w wyniku tej polityki poniosły polskie środowiska naukowe i oświatowe. Dzięki tym wszystkim naukowym poczynaniom, połączonym także z dogłębną analizą dotychczasowego dorobku naukowego innych autorów, otrzymaliśmy monumentalną i precyzyjnie przygotowaną listę strat pracowników naukowych i nauczycieli, którzy zginęli w różnych okolicznościach w latach II wojny światowej.

Ogromnie ważną rolę odgrywa czwarta, ostatnia część pracy, stanowiąca statystyczne podsumowanie wszystkich strat osobowych. Żmudne i długoletnie badania pozwoliły Marianowi Walczakowi na najbardziej kompetentne i wiarygodne ustalenia w tej dziedzinie w całej polskiej naukowej literaturze poświęconej II wojnie światowej. Dane liczbowe potwierdzają kierunki terroru okupacyjnego wymierzonego przeciwko Polakom o najwyższym poziomie intelektualnym. Zginęło mianowicie 343 profesorów i 119 docentów, co stanowi 49,0% ogółu strat polskiego środowiska naukowego, oraz około 45% w stosunku do zatrudnienia etatowego tej kadry przed wojną. Duże straty poniosła również młoda kadra naukowa. Zginęło 250 adiunktów i asystentów, co stanowi 27,4% ogółu strat okupacyjnych, i około 18% w stosunku do stanu zatrudnienia przed wojną.

Marian Walczak ustalił także, że zginęły 9684 osoby ze środowiska oświatowego, w tym 7820 nauczycieli. W porównaniu ze stanem zatrudnienia z roku szkolnego 1937/1938 straty osobowe szkolnictwa wyniosły 11,0%. Ogółem straty osobowe polskiego środowiska naukowego i oświatowego, w stosunku do stanu zatrudnienia z 1938 r., według obliczeń autora recenzowanej pracy wyniosły 11,7%.

Powstaje pytanie, czy dane te są ostateczne. Marian Walczak, pisząc o metodologii badań, trudnościach i brakach źródłowych, stwierdził, iż w toku badań umacniał się w przekonaniu, że wszystkich zbrodni dokonanych na obywatelach polskich przez okupantów nie da się ujawnić. Tym samym zapewne nadal istnieją w tej dziedzinie pola badawcze dla historyków. Niezależnie od tego lektura recenzowanego opracowania i całej bazy źródłowej, którą w toku zbierania materiałów wykorzystał autor, a zwłaszcza nowych źródeł, naświetlających politykę okupanta sowieckiego, czyni ostateczne wnioski autora niezwykle wiarygodnymi. Jeżeli nawet przyszli historycy dopiszą do tej pracy następne rozdziały, nie ulega wątpliwości, że praca Mariana Walczaka zajmie trwałe miejsce w polskiej historiografii XX w.

Ustalenia autora recenzowanej książki winny jak najszybciej znaleźć się w formie uzupełnień w podręcznikach do najnowszej historii Polski, a także w opracowaniach historyczno-oświatowych, gdyż praca Mariana Walczaka znacznie poszerza i uzupełnia naszą wiedzę o dziejach okupacyjnej nauki

i oświaty polskiej. W pełni też zgadzam się z opinią innych recenzentów, że dzieło to powinno być zalecone przez Ministerstwo Edukacji Narodowej do wszystkich bibliotek szkolnych i pedagogicznych.

Stanisław Majewski